

ПОГЛЯДИ ПРОФЕСОРА О.М. БОГДАНОВСЬКОГО (СЕРЕДИНА XIX СТ.) ЩОДО ЗЛОЧИНУ ТА ПОКАРАННЯ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

VIEWS OF PROFESSOR A.M. BOHDANOVSKY (MIDDLE OF XIX) AS TO CRIME AND PUNISHMENT IN KYIV RUS

Головко О.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

Греченко В.А.,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ*

У статті аналізується творчий доробок історика права XIX ст. О.М. Богдановського стосовно деяких аспектів права Київської Русі. Основна увага приділяється його науковим поглядам щодо розуміння сутності злочину та покарання у давньоруському праві.

Ключові слова: історія права, О.М. Богдановський, Київська Русь, Руська Правда, злочин, покарання.

В статье анализируется творческая работа историка права XIX в. А.М. Богдановского относительно некоторых аспектов права Киевской Руси. Основное внимание уделяется его научным взглядам, связанным с пониманием сущности преступления и наказания в древнерусском праве.

Ключевые слова: история права, А.М. Богдановский, Киевская Русь, Русская Правда, преступление, наказание.

In the article is analyzed the creative contribution of historian of law of XIX century A.M. Bohdanovsky with regards of some aspects of Kyiv Rus' law. The main attention is devoted to his scientific views about knowledge of essence of crime and punishment in Ancient Rus law.

Key words: History of Law, A.M. Bogdanovsky, Kyiv Rus, Rus'ka Pravda, crime, punishment.

Постановка проблеми. Сьогодні наша історична та правова спадщина знаходиться у фокусі уваги не лише науковців, але й політиків. Значною мірою це стосується нашої давньої історії, зокрема історії Київської Русі. Одним з важливих питань історії права цієї доби є питання про поняття злочину та покарання у давньоруському праві. Ця проблема вивчалася досить ґрунтовно ще у XIX ст. і однією з активних дійових осіб дискусії навколо цієї теми був історик права, у майбутньому – професор Одеського університету О.М. Богдановський.

Стан опрацювання проблеми. Нам не вдалося знайти жодної публікації, в якій би детально розкривалися питання про науковий доробок у галузі саме історико-правової науки професора О.М. Богдановського. Лише у дисертації В.Є. Лоби дається загальна характеристика (класифікація) його поглядів [1]. Є дослідження з приводу його наукових розвідок щодо злочинності неповнолітніх [2]. В енциклопедичних словниках та довідниках містяться досить детальні біографічні довідки про нього та дуже стислий огляд його наукової діяльності [3, 4, 5, 6]. Тому своє завдання ми вбачаємо у дослідженні тієї частини наукової спадщини О.М. Богдановського, яка стосується, насамперед, його поглядів щодо поняття злочину та покарання у Київській Русі.

Виклад основного матеріалу. Олександр Михайлович Богдановський народився 1832 р. у Тамбовській губернії. Виховувався у Миколаївському сиріт-

ському інституті. У 1853 р. закінчив Московський університет зі ступенем кандидата права. Цього ж року був прийнятий на посаду ад'юнкта Рішельєвського ліцею в Одесі (кримінальне право і практичне судочинство) [4, с. 141]. У 1857 р. О.М. Богдановський захистив магістерську дисертацію у Московському університеті на тему «Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого» [7], після чого був затверджений професором ліцею, а далі і його директором.

1870 р. в університеті у м. Одеса відбувся захист його докторської дисертації на тему «Молодые преступники. Вопрос уголовного права и уголовной политики» [8]. Одночасно О.М. Богдановський був затверджений у званні ординарного професора.

Олександр Михайлович Богдановський був не тільки досвідченим викладачем, юристом, а й видатним громадським діячем: почесним мировим суддею одеського судово-мирового округу [5, с. 68-69], головою Одеського міського з'їзду мирових суддів, головою педагогічної громади, членом Одеського товариства історії і старожитностей, присяжним засідателем Одеського окружного суду, головою опікунської ради Одеської Маріїнської міської жіночої гімназії, членом Одеської міської управи і гласним думи. Під його редакцією було видано «Собрание литературных статей Н.И. Пирогова», разом з О.І. Георгієвським він видав «Новороссийский литературный сборник», працю «О земледельчес-

ких колоніях и исправительных школах во Франции, Англии и Германии», «Учебник уголовного права. Общая часть». У 1874 р. О.М. Богдановський з власної ініціативи взяв на себе обов'язок видавати щоденну газету «Южный вестник» [4, с. 143].

Після виходу у відставку на початку 1890-х рр. оселився у своєму маєтку у Полтавській губ. і зайнявся сільським господарством, потім переїхав до заміжньої дочки у Київ. О.М. Богдановський помер 5 січня 1902 р. у Києві [6].

О.М. Богдановський відомий, насамперед, як фахівець з кримінального права та ювенальної юстиції. У XIX ст. у рамках трьох основних шкіл кримінального права: класичної, антропологічної, соціологічної існувало декілька десятків теорій покарання [1]. Ідеї класичної школи права, засновником якої був Ч. Беккарія і до якої належав О.М. Богдановський, були найпоширенішими. Серед професорів, що працювали в університетах, розташованих на українських землях, ці погляди поділяли Г.С. Гордієнко (Харківський університет) [9] та О.Ф. Кістяковський (Київський університет) [10]. Г.С. Гордієнко [1] та О.Ф. Кістяковський належали до історико-філософського напрямку цієї школи [11, с. 12], а О.М. Богдановський – до історичного [1]. Як вважає Г.С. Фельдштейн, О.М. Богдановський з цілої низки історичних питань відштовхувався від М.М. Карамзіна [12, с. 430].

Проблема визначення цілей покарання у дореволюційній науці була дискусійною. Одні (О.М. Богдановський, С.М. Будзинський [13]) бачили головною метою покарання залякування та виправлення злочинця; інші (В.Д. Спасович [14]) – убезпечення від злочинця; треті (М.Д. Сергєєвський [15]) – отримання матеріальних вигод, забезпечення захисту суспільства від злочинця, прагнення дати відшкодування потерпілому, четверті (О.О. Жижиленко [16]), вбачали у покаранні соціальну мету залежно від ступеня культурного розвитку даного громадського середовища. Проте більшість учених зійшлися у думці, що основною метою, що об'єднує усі вищевказані, є загальна, а також спеціальна превенція злочинів (окрім вище згаданих цю точку зору поділяли також П.П. Пусторослев [17], С.В. Познишев [18], С.П. Мокринський [19]). Професор, а згодом ректор Харківського університету О.І. Палюмбецький сутність злочину вбачав у «свідомому порушенні права чи навмисному ухилянні індивідуальної волі від загальної, розумної, знищеної шляхом покарання» [12, с. 572].

У дореволюційній доктрині кримінального права сучасні вчені виділяють декілька підходів до розгляду категорії «система і види покарання». Перший припускав створення переліку усіх покарань, розташованих у певному порядку. Другий – розгляд видів покарання як таких, що утворюють особливу систему, у рамках якої виявлялися внутрішні взаємозв'язки між окремими видами. Приблизно першого підходу був О.М. Богдановський. Як і О.Ф. Кістяковський, О.М. Богдановський виступав категорично проти застосування такого виду покарання, як страта. Найбільш ефективними формами

державного примусу у боротьбі зі злочинністю він визнавав «ув'язнення» із суворо диференційованим терміном відбуття покарання, оскільки воно відповідало основним ознакам покарання [1].

Говорячи про майнові покарання, О.М. Богдановський виділяв як основний вид грошову пеню (такої ж точки зору дотримувалися вже згадані вище В.Д. Спасович, С.М. Будзинський, М.Д. Сергєєвський). Аналізуючи інший вид майнового покарання – конфіскацію, О.М. Богдановський відзначав, що головним недоліком цього покарання було те, що він носить неособистий характер для різних верств населення тієї або іншої держави. Так, говорячи про місце, роль і значення тілесних і інших видів калічних покарань, він виступав проти їх включення у систему покарань. О.М. Богдановський, як і В.Д. Спасович та С.М. Будзинський вважали, що це не призведе до виправлення злочинців і має принизливий характер [1].

Свої погляди на злочин та покарання в історичному аспекті у дореволюційну добу О.М. Богдановський виклав у вже згаданій магістерській дисертації «Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого». У цій роботі нас цікавлять його погляди щодо вказаної проблеми, що стосуються доби Київської Русі.

Предметом свого дослідження О.М. Богдановський обрав історію руського кримінального права у двох його аспектах – злочині та покаранні [7, с. 1]. Але на відміну від традиційного викладу цього питання, де аналіз сутності злочину передувє аналізу сутності покарання, даний автор змінив причинно-наслідкові зв'язки – «злочин-покарання» на зворотні і починає своє дослідження з аналізу сутності покарання. Сам він пояснював це так: якщо у догматичному викладі злочин повинен передувати покаранню, то в історичному – навпаки – «значення злочину у дану епоху розвитку права можна визначити лише за пануючою у цю епоху точкою зору на покарання...», оскільки ідея злочину не має у своєму зовнішньому вияві у законодавстві тих яскравих та випуклих форм, як покарання [7, с. 91]. Досить оригінальне пояснення, яке свідчить про те, що проблема покарання у давнину цікавила його більше і він вважав її більш значущою, ніж ідею злочину.

Покарання в юридичному розумінні він визначав як «почуттєве страждання чи моральну шкоду, обмеження, що йде за усіляким злочином, як його істинний, необхідний та розумний наслідок і разом з тим як цілком рівну за нього відплату в ім'я ображеної ідеї права та справедливості...» [7, с. 5].

Першою формою, в яку втілювалося поняття про покарання як відплату за зло була, на його думку, так звана помста у широкому розумінні цього слова – самоуправство. Згодом ця форма змінюється іншою – більш правильною, менш невизначеною, так званою системою викупів [7, с. 5]. У законодавстві з'являється система публічних і разом з тим особистих покарань. Спочатку покарання як справедлива відплата, – розмірковує вчений, має колишній характер – помсти, але помсти не приватної, а публічної: це і є та сама мате-

ріальна відплата, щоб злочинцю була віддана покара за те саме зло, яке він зробив іншому – око за око, зуб за зуб. З подальшим розвитком законодавства матеріальна відплата переходить у так зв. формальну, за якою злочинцю відплачується не теж саме зло, а взагалі яке-небудь чуттєве страждання, у кількості своїй відповідне не лише шкоді, а головним чином тому ступеню свідомості, яку виявив злочинець у своїх діях [7, с. 6]. Тут О.М. Богдановський солідаризується з М.Д. Іванішевим, який писав: «У народів дитяча ідея правосуддя світить тьмяно у житті. Вона є темним почуттям, можна сказати інстинктом, але ніколи не перестає, втім, діяти на взаємостосунки людей, на якому б низькому ступені розвитку не знаходилося суспільство. Цей інстинкт виявляється переважно у невизначеному бажанні – мстити за нанесену образу» [20, с. 4-5].

О.М. Богдановський вважав, що помста є перше усвідомлення про право у народі <...> бо тут людина відчуває себе як людина, яка у тому, що робить їй інша відчуває та усвідомлює не лише фізичний, тілесний біль чи матеріальну втрату, – але й неповагу, презирство до своєї особистості [7, с. 7]. Разом з тим вчений відзначає, що це явище має історичний характер у правовому аспекті і поступово його роль та значення у давньоруському праві зменшується. Вже у добу Ярослава безмежне панування помсти обмежується – цим сприяють пом'якшення звичаїв унаслідок прийняття християнства, законодавча діяльність князя [7, с. 11].

Автор звертає увагу на те, що Правда Ярослава, визнаючи як дозволена кровну помсту, так і взагалі приватну розправу в усіх особистих правопорушеннях, намагається тільки визначити винагороду ображеному, якщо головний засіб задоволення – помста чомусь не відбулася [7, с. 15]. Й. Еверс у зв'язку з цим писав: «Основною засадою в усіх давніх законодавствах слугує наступна істина: кожен повинен бути задоволений тим, що має і кожен повинен добре знати, що належить йому як власність. Володіння чужим майном і несправедливе присвоєння його є одне і теж саме» [21, с. 324].

Досить цікавим є розмірковування О.М. Богдановського про сутність історії держави. Він підкреслював: «...Є справедливою, хоч і однобічною думка, що історія держави є історією боротьби суспільства, верховної влади і закону з суб'єктивною волею приватної людини, повним виразом якої можна вважати право помсти, самосуд» [7, с. 18].

Дослідник вказав на шкідливість такого явища як помста з юридичної та соціальної точок зору. Він писав, що шкідливі наслідки нічим не обмеженого самоуправства, яке виявляється є непомірному задоволенні, нерідко є жорстокості проти невинуватих і це штовхає того, хто ображений та його родичів також на помсту, що призводить до довільного знищення цілих сімей, родів. Усе це примушує народ думати про заміну помсти якимось іншим засобом захисту. Цим замінюючим засобом стає повсюди винагорода чи грошова пеня, яка платиться на користь осіб, що постраждали від порушення права [7, с. 18].

Оригінальністю відзначається думка вченого щодо зменшення впливу у цій сфері звичаєвого права та виникнення судової влади. Він вказує: «Але лише тільки звичаєве право не могло підтримувати та визначати нову форму відплати – для цього була необхідна видима суспільна влада... З цієї діяльності, спочатку лише посередницької, розвинулося і саме право судово-кримінальної влади [7, с. 19]. Чим більше впроваджувалося право князя наводити порядок, тим більше обмежувалося право ображеного, потерпілого від злочину відмовлятися від встановленої законом плати і вдаватися до помсти [7, с. 23].

Ще одна нетривіальна думка висловлена О.М. Богдановським щодо співвідношення кримінального та цивільного права в умовах розвитку грошового відшкодування за вчинений злочин та заміни ним помсти. «При пануванні грошових викупів, – пише дослідник, – кримінальне право отримує характер чисто цивільний: усілякий злочин є лише більшим чи меншим борговим зобов'язанням» [7, с. 53]. Разом з тим, він підкреслює, що при такій системі багатий та бідний не мають рівності перед законом – «за своєю суттю пеня є злом зовсім нерівним злу злочину – багатий завжди може відкупитися, не відчувши на собі ніякого покарання і залишаючись серед того ж суспільства, серед ображених ним. залишаючись небезпечним для них [7, с. 53].

О.М. Богдановський у вказаній роботі висловив свою думку щодо поняття «потік і розграбування», яка була дискусійною у той час. Зокрема, сучасник О.М. Богдановського М.В. Калачов розумів «потік» як «вигнання» [22, с. 108]. Й. Еверс – як віддання злочинця у рабство князю [21, с. 324]. Сам О.М. Богдановський схилявся до точки зору О.М. Попова, який розумів під цим невизначене покарання, тобто кару взагалі [23, с. 67]. Під розграбуванням О.М. Богдановський розумів відбирання усього майна винуватого для задоволення збитків, завданих ним [7, с. 58]. Сьогодні це поняття розуміється так: конфіскація майна («розграбування») вигнання з громади («потік») [24, с. 72].

Спираючись на ідею Канта про свободу волі злочинця і теорію «порушення прав», О.М. Богдановський, оголошуючи злочиним не лише те зовнішнє, що порушує чиєсь право чи взагалі суспільну правду, діяння людини (дію протизаконну), але й вільну дію, тобто таку, яка цілком належить людині, є продукт вільної діяльності його духу і волі. «Лише тоді злочин <...> карається, і той, хто здійснив його, притягується до відповідальності, коли він витікає з вільної волі його, обумовлюється його свавіллям (робити добро чи зло)» [7, с. 94].

У початковий період суспільного розвитку ідея злочину, як вважає вчений, з'являється під формою приватного правопорушення, яке і веде за собою наслідок також приватний – чи помсту ображеного, чи грошовий викуп для задоволення позивача, що відмовився від помсти [7, с. 93]. Коли ж суспільство утворює державу, тоді і злочиним вважається усіляке діяння, що зачіпає інтереси держави, а оскільки інтерес приватної особи важливий для держави, як інтерес її час-

тини, то й приватне правопорушення оголошується злочином, який ображає державу [7, с. 94].

О.М. Богдановський показує процес еволюції поняття «діяння». Він зазначає, що поступово починається розрізнення відмінності між діяннями – спочатку тільки між умисним та випадковим [7, с. 96].

Він також висловлює дискусійну думку, що кримінальне право у добу Давньої Русі нічим не відрізняється від цивільного, коли злочином вважаються, головним чином, якщо не винятково, порушення прав приватних осіб [7, с. 97]. О.М. Богдановський підтримує точку зору свого старшого колеги О. Рейца [25, с. 29] про те, що «стародавнє право не знає публічних злочинів і тому не згадує про них» [26, с. 190].

Автор акцентує увагу на зв'язку між мораллю і правом у добу Київської Русі. Він пише: «у «Руській Правді» родова назва злочину була «обида», «сором» – слова, що вказують своїм буквальною значенням на те уявлення, яке було пануючим у той час» [7, с. 107].

О.М. Богдановський вказує на певний вплив церковного та візантійського права на розвиток понять про злочин, особливо того, що стосується розкриття внутрішньої природи злочину, поступового усвідомлення характеру та рис злочинного діяння [7, с. 115]. Вчений також вважав, що Руська Правда не виділяє злочинного умислу [7, с. 116].

Висловив він своє бачення щодо співучасників при вчиненні злочину. Дослідник зауважував, що давнє право карає всіх учасників злочину відповідно до тієї шкоди, якої вони завдали, не звертаючи ніякої уваги на те, як хто завдав цієї шкоди та наскільки він хотів цього [7, с. 128]. Руська Правда визнає співучасниками злочину не лише безпосередніх його виконавців, але й тих, хто допомагав злочинцям, зберігав украдені речі, переховував злочинців [7, с. 128].

О.М. Богдановський звернув увагу і на гендерний аспект давньоруського кримінального права. Він відзначав, що в історії нашого давнього права немає відмінностей в оцінці життя між чоловіком і жінкою [7, с. 133]. Не враховувався і вік злочинців [7, с. 134]. Раби, холопи визнавалися на Русі річчю, а не особою, не членом суспільства. Вони визнаються нездатними до злочину, за них відповідає їх господар [7, с. 135].

Висновки. Отже, О.М. Богдановський зробив істотний внесок у розробку понять «злочин та покарання» у теоретичному та історичному аспектах. Він належав до класичної школи права, засновником якої був Ч. Беккарія, представляв історичний напрям цієї школи. Його погляди щодо причин виникнення злочину, еволюції поглядів у давньоруському суспільстві з приводу покарання за вчинений злочин знаходилися у рамках тодішньої правової парадигми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лоба В.Е. Доктрина о наказаниях в диссертационных исследованиях университетов Российской империи : дис. ... канд. юр. наук : спец. 12.00.01 – Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве / В.Е. Лоба. – Белгород, 2010. – 184 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/doktrina-o-nakazanii-v-dissertatsionnykh-issledovaniyakh-universitetov-rossiiskoi-imperii>
2. Мальована Я.П. Протидія злочинності неповнолітніх: ювеналістичні традиції Одеси / Я.П. Мальована // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2015. – Вип. 4. – С. 8–23.
3. Музика І.В. Богдановський Олександр Михайлович / І.В. Музика // Антологія української юридичної думки. Т. 7. Кримінальне право. Кримінальний процес. – К. : Юридична книга, 2004. – С. 116–120.
4. Гончар Т.О. Богдановський Олександр Михайлович / Т.О. Гончар // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. – Т. 2. А.-І. – Вид. друге, доповнене. – Одеса : Астропринт, 2004. – С. 140–144.
5. Служители Фемиды: страницы истории юридического образования и науки в Императорском Новороссийском – Одесском национальном университете имени И.И. Мечникова (1865–2015 гг.) / [авт. кол.: И.С. Канзафарова, Б.С. Бачур, М.А. Подрезова и др.]; рук. проекта, сост. И.С. Канзафарова; под ред. И.С. Канзафаровой. – Одесса : Астропринт, 2015. – С. 68–69.
6. Богдановський Олександр Михайлович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
7. Богдановский А.М. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого: Рассуждение А. Богдановского / А.М. Богдановский. – Москва : тип. Каткова и К°, 1857. – 145 с.
8. Богдановский А.М. Молодые преступники. Вопрос уголовного права и уголовной политики / А.М. Богдановский. – Одесса : Новороссийск. ун-т, 1870. – 335 с.
9. Гордеев Г.С. Разбор основных начал науки уголовного права / Г.С. Гордеев. – Харьков : Унив. тип., 1832. – 93 с.
10. Кистяковский А.Ф. Исследование о смертной казни. Сочинение А. Кистяковского, прив.-доц. уголовного права в Киевском ун-те / А.Ф. Кистяковский. – Киев : Унив. тип., 1867. – 283 с.
11. Костенко О.М. Розвиток кримінально-правових ідей в Україні з кінця XVIII до початку XX ст. / О.М. Костенко, О.О. Кваша // Антологія української юридичної думки. Т. 7. Кримінальне право. Кримінальний процес. – К. : Юридична книга, 2004. – С. 12.
12. Фельдштейн Г.С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / Г.С. Фельдштейн. – Ярославль: Типография Губернского Правления, 1909. – 690 с.
13. Будзинский С.М. Начала уголовного права. Соч. С. Будзинского / С.М. Будзинский. – Варшава : тип. И. Яворского, 1870. – 362 с.
14. Спасович В.Д. Учебник уголовного права, составленный Спасовичем. Общая часть уголовного права материального / В.Д. Спасович. – СПб : тип. Огизко, 1863. – 178 с.
15. Сергеевский Н.Д. О значении причинной связи в уголовном праве. Исследование Н.Д. Сергеевского, канд. юридического факультета Санкт-Петербургского ун-та. : в 2 вып. / Н.Д. Сергеевский. – Ярославль : тип.-лит. Г. Фальк, 1880. – Вып. 1: Введение. Теория причинной связи и её значение в уголовном праве. – 194 с.

16. Жижиленко А.А. Наказание. Его понятие и отличие от других правоохранительных средств / А.А. Жижиленко. – Пг. : Правда, 1914. – 676 с.
17. Пусторослев П.П. Анализ понятия о преступлении. Исследование П.П. Пусторослева, прив. доц. Моск. ун-та / П.П. Пусторослев. – М. : Унив. тип., 1892. – 232 с.
18. Познышев С.В. Основные вопросы учения о наказании. Исследование прив.-доц. Имп. Моск. ун-та С.В. Познышева / С.В. Познышев. – М. : Унив. тип., 1904. – 407 с.
19. Мокринский С.П. Наказание, его цели и предположения / С.П. Мокринский. – Часть I: Общее и специальное предупреждение преступлений. – М. : Университетская типография, 1902. – 157 с.
20. Иванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской верой / Н. Иванишев. – К. : В Университетской типографии, 1840. – 120 с.
21. Эверс И.Ф.Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии / И.Ф.Г. Эверс ; перевод с немецкого И. Платонова. – СПб. : Тип. Штаба Отд. корп.вн. стражи, 1835. – 447 с.
22. Калачов Н.В. Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды: Рассуждение, писанное для получения степени магистра, кандидатом прав Николаем Калачовым / Н.В. Калачов. – М. : в тип. Августа Семена, 1846. – 158 с.
23. Попов А.Н. Русская правда в отношении к уголовному праву: рассуждение на степень магистра, кандидата Московского университета Александра Попова / А.Н. Попов. – Москва : Унив. тип., 1841. – 121 с.
24. Історія держави та права України : [підручник для юр. вищ. навч. закл. і фак.] / [А.Й. Рогожин, М.М. Страхов, В.Д. Гончаренко та ін.] ; за ред. акад. Академії правов. наук України А.Й. Рогожина. – Ч. 1. – Харків : Основа, 1993. – 432 с.
25. Греченко В.А. Олександр Рейц як історик держави та права Київської Русі / В.А. Греченко // Право і Безпека. – 2013. – №2 (49). – С. 29-33.
26. Рейц А. Опыт истории Российских государственных и гражданских законов : пер. с немецкого / А. Рейц ; издал Федор Морошкин. – М. : Университетская типография, 1836. – 417 с.